

Сфінкс

Михайло Яцків

I

Під час вакацій любив я перекинути стрільбу через плече і торбу з запасами і пропасти з дому на кілька діб в глухих, диких нетрях. Мати, бувало, докоряла жартом:

— Ходить біда поночі та й шукає немочі.

Не тягнули мене ліси, щоби вбивати звірину, але принаджували мою душу своїми казочними чарами. Найбільше любив я слідити духу пустир і життя всякої звірини.

Раз так у пізню хмарну ніч лежав я в захисті коло ватри і почув серед вивертів і зломів легкий тріск ріща[1]. Сонно вгадував, що би се могло бути — раз вдавало воно мені на серпу, то знов на чоловіка. Так, але відки й який чоловік в сю пору і таким далекім, недоступнім місці міг заблукати? Тріск тим часом зближався, врешті на кілька кроків зачув я шелест між малинником, темна постать виринала чимраз виразніше й якби з острахом підходила до мене. Я лежав непорушно й глядів перед себе. Непоказний чоловік в темнім одязі, обляпаний і поваляний глиною, приволікся ближче, обкинув мене байдужим оком і станув коло ватри. Обсушував на собі одержу, грів руки і не звертав на мене уваги. Спершу я думав, що то так званий "лупій", який ходить з рубачами дерти кору в смерекових лісах, але приглянувся йому уважніше і пізнав, що се зовсім інший чоловік. Руки у него були дрібні, чисті, одержа скромна, але характеристична, в торбі на плечах визначувалися предмети вроді знарядів до наукових дослідів. Він обертався до ватри, затирав легко руки, докинув з купи суху гілляку, вкінці сів напроти мене і потупив очі в полум'ї. Сидів недвижно і за весь час рушився лиш стільки, що посунув пальцями по чолі і стягнув капелюх в долину. Той дрібний відрух відкрив мені одну познаку, і вона відновила мені неясний спомин. Незамітна дрібниця: синій знак впоперек чола, що мигнув перед хвилиною перед моїми сонними очима, запав мені так в душу, що я вже мав підіймитися і зачати зі своїм гостем розмову, але його непорушна, гієратична[2] постава здержала мене, я не міг розбивати його важкої задуми, тільки розгадував, де се було, коли й як?

Так, се діялося давно. Я міг мати тоді сім літ.

Одного вечора побіг темним коридором, врешті станув і навамання взяв за клямку дверей, вони як би притягнули мене. Втираю — в залі сидить пан в чорнім одязі, сніжний ковнір довкола шиї. Я дивлюся в него — мій батько — не мій. Мій батько селянин, вертає тепер з плугом домів... Над високим чолом вінець темного волосся, ясність світить з лица. Глибокими лагідними очима з-під густих чорних брів глядить той чоловік на мене. Притягає глибиною духового спокою. Я приступив і питаю:

— Чому у тебе синій обруч посеред чола?

Він гладить мене і хитає в задумі головою.

Так, се той самий чоловік з діточого спомину, тільки старший тепер. Дивна стріча. Хто се може бути?

Він прижмури́в очі, але не дрімав, його душа була чуйна. Я задивився в ватру і згодом вчув голос, від якого вся кров збігла мені до серця. Не був се звичайний людський голос, але нечувана мелодія терпіння, пісня далекого відлюдного скитальця, що давно покинув і забув людську мову. Не годен я передати тої сили писаним словом, ось лише її марний відблиск: "Пекло життя страшніше, ніж пекло смерті — те, що ми в пробудженню бачимо митом крізь шкалубину правди, — тяжче, піж мука вічності".

Дрож проймила мене від тих слів, мій гість повів оком по мені, я бачив ще тільки, як він тремтів в лихорадці і переживав наново несамовиті, злочинні події і пекельну муку, врешті світ сколотився мені в очах і я впав омлілий горілиць.

Досвіта прокинувся я з важкого сну, таємного гостя вже не було, ватра спопеліла, тільки в душі остав спомин глибокого стогону з далечини.

II

Життя і працю кристалізував я все на свій окремий лад.

Перечитуючи заграничні часописи, попав я протягом літ на одну цікаву прояву. Оце в зовсім незамітних місцях, у відрубних і маловідомих органах стрінув я твори вправді під різними прибраними іменами, які мали в собі духа одного і того самого автора. Головно зацікавив мене багатий досвід поета та його виїмкова науково-психологічна глибина. Дійшло врешті до того, що творчість невідомого митця зробила переворот в науково-артистичних поглядах і вивела на тім полі багато голосних назвиськ, тільки їх властивий батько остав далі в тайні.

Годі описувати мого дива, коли я вичитав раз поему під наглядно штучним псевдонімом, де був представлений образ нашої стрічі при ватрі, а в іншій, дуже далекім тижневику стрінувся з поемою під іншим іменем про короля-скитальця зі знаком від важкої корони.

Минуло знов кілька літ, я вибрався на чужину і по дорозі станув в одній історичній гірській місцевості. Була се гарна, затишна околиця, й я задумав провести тут якийсь час для втихомирення душі.

Вчасними ранками вибирався відлюдною стежкою в ліс за містечком.

Був тут старий двір, і він цікавив мене. Стояв пустою і подобав на захист для тих, що пережилися серед світового гамору і великоміської юрби та шукали тут полегші.

Раз зайшов я на велике пусте подвір'я, доглянув на кінці крила вхід під дашком, як до монастиря, і потягнув за ручку старого дзвінка. Заскрипів заржавілий дріт, далеко в коридорі загомонів дзвінок, а по кількох хвилях вчув я рип дверей, стук дерев'яних капців і старечий кашель.

Назустріч мені вийшов похилений дідуган, усміхався і щохвилі клонив головою. Я питав, хто тут живе, він всміхався далі і здіймав водно капелюх. Я крикнув йому в вухо, він порозумів і відповів, що крім него і старої невістки, вдови, не мешкає тут ніхто, тільки часом раз на кілька літ приїздить якийсь пан і перебуває тут пару тижнів. Саме в тім часі надіється старий приїзду того пана.

В кілька днів потім переходив я знов біля сего двора. Було се напровесні, сніг лежав ще на корчах, смереки махали тінями в глиб старих покоїв, в однім вікні увидів я

при столі старого чоловіка в плащі і капелюсі, насуненім на чоло. Переглядав папери, оскільки міг я побачити, були се рукописи.

Як вернув я на свою квартиру, почала непокоїти мене думка, що старий чоловік як з'явився, так само може щезнути нечайно. Передовсім тягнула мене до нього моя власна самота. На другий день зайшов я до двора. Блукав сутінним довгим коридором, не міг зміркувати, котрі двері ведуть до дивного чоловіка, і взяв стукати по черзі від одних до других. Серед тишини і тіней мурів відповідали кімнати на мій стук порожнім гомоном, я стратив вже надію на успіх моїх відвідин, аж врешті вчув з-поза одних дверей рух. По хвилі скреготнув ключ, двері відчинилися, напроти станув старий чоловік. Дивився на мене студеним, допитливим поглядом понад окуляри, відтак відступився трохи набік і рухом руки попросив мене досередини. Відложив окуляри на папері, станув в капелюсі і витертій пелерині і чекав на моє слово. Худошава постать зі стрипіхатим, обвислим вусом.

— Вибачайте, — повідаю, — як видите, я також відлетів від комедій сього світу і вас не безпокоїв би тепер, але вража природа має невилічимий вплив на мене та й от нині, в ту сіру пору провесни — тут вказав я рукою крізь вікно на темне небо, — придавила тягарем своїх хмар, що ради собі дати не можу і тому заходжу на хвилю до вас в тій надії, що відведу свою душу, а може, й вам розірву трохи нудьгу.

— Гарно! — відповів старий, — Тільки простіть, що не знімаю капелюха, — се вже така моя звичка від давніх літ.

Показав мені місце на бічній фотелі, сам сів при великім столі, закиданім паперами і книгами.

Задумався, я помітив, що його темний зір, спрямований в мій бік, не видить мене, лише вдивлений в далекий світ.

— Ви не критик? — спитав він спокійно.

— Ні.

— То ще краще. Я так і розпізнав. Питаю не тому, щоби не терпів критики, але волю творчість.

При тих словах впала мені одна ідея. Я переміг своє здивування і почав говорити півголосом.

— Даруйте, добродію, ви, певно, той а той...

— Може бути, — відповів старий.

— Чи знаєте, що ваші твори викликали переворот й отворили повий шлях для молодого покоління, а вашу особу мають за пропавшу в подорожі до Африки?

— І се буває на світі, хоч не маю часу займатися всім, що там дієся. Життя закоротке, як самі певно знаєте, а коли б чоловік заблудив в ту гущавину, що про него плещуть, то не вийшов би з неї ніколи. Коли воно дійсно так зі мною, то не забувайте, що і скалозубі вороги певно мусять бути, інакше не стало би рівної ваги, яка відвічно як фізичне правило панує у всьому.

Тут старий відложив капелюх на стіл.

Ясність була з його прегарного чола. Достойне терпіння саявом окружає голову. Я

вдивився в обличчя мого господаря і попав у захват.

Серед чола йшов синій знак.

Я встав і кликнув з одушевленням:

— Тямите нашу ніч при ватрі?

Він усміхнувся.

— Там далеко в вашім краю?

Ми звиталися сердечно як старі приятелі.

Серед духового пиру прохав він мене, щоби я далі заховав його в тайні перед світом і людською цікавістю.

— Спокою ради, якого мені до смерті все буде треба до розсліду нових прояв. Не нарікаю на людей, вони, що вміли і мали, те дали мені. Я творив їх навіть кращих, ніж були вони з природи, але нині не маю часу бавитися ними. Наше звання найтяжче. Жоден артист не переживає стільки, що письменник. Лепський брат з нашої парафії мусить орудувати наукою і всіма галузями штуки... Ми мусимо переживати з нашими постатями всякі муки, злочини, втіхи, і се ломить нас в буденнім життю і знеохочує до людського матеріалу. Учений орудує системою, маляр і різьбар площиною, музик сферою, актор рухом, а ми тим всім і ще чимось більше. В мертвім слові маємо воскресити краску, пластику, тон, рух, ідею і ще щось більше, і се наша тайна. Тамті всі творять хвили життя — ми духа епох.

Між іншим сказав він ще оце:

— Найкраща власна святиня. Кого на неї не стати, нехай не йде в комірне молитися чужим богам, бо гіркий буде його податок. Самостійність духа — найвищий скарб і тому лакомий для злодіїв і повій в критиці.

Старий митець задумався і спитав:

— До якого часу сягають ваші вісті про мене?

— Остання з-перед півроку. Від тої пори переходив я багато горя і мало читав вашу пресу.

Він слухав уважно, потім сказав:

— То ви не знаєте останніх подій. Оце шукають за мною, хтось пустив поголоску, що я живу, і ладяться вбити мене ювілеєм. Не маю нічого проти гарної волі, але ходить о мої життєві історії. Правда, се було давно... Моє слово свистало, як божий бич, я пражив міщанську підлоту, та коли переконався, що вгорі ще більші злодії, — дав спокій. Але давні "приятелі" не сплять. Як вмру, передам вам в завіщанню свою історію, відкрию свої тайни. Старайтеся дочекати тої хвили, ручу вам, що не пожалуєте. Тимчасом порадьте мені, молодий товаришу і приятелю, де би мені скритися?

Я подав одне місто, старий встав, проходжувався по кімнаті, врешті спитав:

— Там, в тім захисті по графі Н.?

— Так.

— Глухонімиий льокай є ще там?

— Так.

— Се гарно. Спробую. Задержуся тут ще якийсь час, відтак поїду. Лишіть мені свою

постійну адресу. Будете, може, переїздити коли туди?

Я потакнув.

— То заходьте вечором до мене.

Він подав мені нове прибране назвисько, я лишив свою адресу, й ми розпрощалися.

III

В кілька місяців опісля задержався я в умовленім місті. Вечором вибрався до захисту графа Н. і задзвонив. Вийшов глухонімиий, понурий слуга з сивими заличками, я написав на картці псевдонім митця, слуга глянув на мене, зробив в воздуху хрестик пальцем і повів мене за собою.

На першій поверсі, в кімнаті, оббитій чорним саваном, лежала на ступенях закрита домовина, в головах блимали три свічники, збоку стояли два пани. Подобали з вигляду на співробітників часописів. По часі прийшли слуги з похоронного заведення і винесли домовину на караван. Репортери розійшлися, я зі старим слугою віддав останню прислугу покійному до самої могили.

З важкою душею вертав я під піч з того похорону. Так завершилася ще одна трагедія — скінчилася мандрівка короля на вигнання — запала завіса за поетом-самотником.

IV

У найсильніших, вільнодумних характерів бувають не раз хвилі забобонної віри. До сумніву в останні події причинилося головне те, що на мої запити до місця, де подав, я свою постійну адресу, приходили відповіді без успіху. В такім ожиданні минуло знов кілька місяців, мене морочили знов безсонні ночі, я губився в здогадах, думав вже, що ціла історія розвіялася прозаїчно без останньої дії, як примара, і се незвичайно боліло мене. На запити по відомих редакціях діставав я лише потвердження смерті старого приятеля, стрічав некрологи, писані на швидку руку, з замітним здержаним тоном, а в одній часописі стрінув увагу, що про життя того поета не дасться нині ще нічого сказати, і хто б поважився розбити хмару суперечностей, то скоріше затемнив би справу, ніж роз'яснив її.

В сім випадку проста правда, яку я пережив і знав досі, мала для мене більше припади, ніж всі сентиментальні вісті газет.

Все ж таки останній акт був одною з головних причин мого смутку, який почав вже був розвиватися в духову недугу, аж несподівана нова подія відновила мою силу.

Одного вечора вибрався я на бульвар в далекім чужім місті. Чому мене саме в ту пору зібрала охота вийти на місто, донині не можу вгадати. Знаю лише, що ніколи не люблю перечити своєму підсвідомому голосові, він ніколи не обманув мене, а все дав щось нового. Але сим разом зайшла одна перешкода. По дорозі пристали до мене два принагідні знайомі і се поспувало правильну послідовність цілої події. Я хотів позбутися їх; говорив мало, скручував навмання з одної вулиці в другу, нараз станув око в око з моїм старим приятелем.

Він підіймив палець до капелюха, якби в острогу на моє поведення, я оглянувся за своїми обома знайомими, старий помітив, що я в товаристві, і перейшов набік, я

відлучився від тих обох і побіг за ним, доглянув його мигом ще раз в юрбі прохожих і в тій хвилі він пропав мені з очей як під землю.

Захват і розпука обгорнули мене. Мені видалося, що він пішов в протилежнім напрямі, мав враження, що станув і озирнувся, як би чекав на мене. Я побіг за ним — нема.

Метнувся в один бік вулиці і в другий — по старім ні сліду.

Схвильований і змучений докраю, вернувся я пізно вночі на квартиру, ліг не роздягаючися і по кількох місяцях уперва заснув твердо.

Рано встав я здоровий і веселий.

Так, старий поет не спочив, творить, ми ще побачимося не раз, його п'ята дія ще далеко!..

1916

[1] Хмиз.

[2] Містична.